

1. Наша школа. – 1909. – Кн.1–2.
2. Стеценко К. Українська пісня в народній школі: Доклад на з'їзді вчителів народних шкіл Ямшльського повіту на Поділлі (25.14.1917 р.). – Вінниця, 1917.
3. Інститут рукопису (ІР) НБУВ. – Ф.62. – №163–164.
4. ЦДВАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.120.
5. Овчарук О.В. Розвиток музично-педагогічної думки в Україні в першій чверті ХХ ст.: Дис. ... канд пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. у-т ім.М.Драгоманова. – К., 2000. – 200 с.
6. ІР НБУВ. – Ф.50. – №2.
7. ІРНБУВ. – Ф.26171.
8. Гольденберг Н.М. Б.Яворский и музыкальное воспитание детей // Б.Яворский. Воспоминания, статьи и письма. – М.: Музыка, 1964.
9. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Од. зб.80.
10. ІРНБУВ. – Ф.50. – №2.

The research of musical school as a problem of national-educational scope gives a possibility to reproduce the development processes of Ukrainian musical culture on the new scientific level.

Key words: musical school, national school, piano school, national-educational scope.

УДК 789.5:78.087.68

ББК 85.310.00

Богдан Кіндратюк

ЦЕРКОВНІ ДЗВОНІННЯ У ХОРОВИХ ТВОРАХ МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА

Розвій дзвонарства на Поділлі наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, коли формувався творчий геній М.Леонтовича, посприяв доречному відображенню в його хоровому спадку церковних дзвонів. Їхнє віддзеркалення різними засобами музичної виразності допомогло збагаченню благозвучної тканини творів, кращій реалізації художніх завдань композицій, що стало одним із чинників їхньої життєвості.

Ключові слова: *Поділля, дзвони, функції дзвонів, церковне правило, богослужіння, побут, композитори, Микола Леонтович, спів, музичні твори.*

Поступ української кампанології потребує вивчення регіональних особливостей дзвонарства, його віддзеркалення в усній народній творчості, красному письменстві, малярстві, музичних композиціях тощо. Деякий вклад зроблено автором у цьому напрямі, зокрема складено нотографію творів українських композиторів, в яких використовуються дзвони чи йдеться про них або імітуються дзвоніння [1, с.230–233] (дещо розширила нотографію Оксана Ткач у магістерській роботі (2007) під нашим керівництвом. – *Авт.*). Нові доповнення до подібного переліку знаходимо в гаслі “Дзвін” “Української музичної енциклопедії” [2, с.607]. Однак такий список потребує довершення творами М.Леонтовича (1877–1921). Про подібну спробу ми повідомляли на Третій Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій вивченню мистецького спадку композитора (12–13.12.07, Кам’янець-Подільський) [3]. Проте, якщо Володимир Іванов [4] і Валентина Кузик [5] про імітацію дзвонів у композиціях цього митця не писали, то Анатолій Завальнюк у характеристиці “Літургії Іоанна Златоустого” М.Леонтовича теж відзначив звукообразність, “що нагадує святковий церковний передзвін”, де “композитор вдало відтворив гучність різних дзвонів – і більших і менших” [6, с.70]. Але *проблема* бачиться в докладнішому аналізі своєрідних засобів наслідування звучання цих ідіофонів у хоровій музиці М.Леонтовича. Водночас варто б спершу дати більш цілісну характеристику побутування дзвонарства в такому своєрідному регіоні, яким є Поділля. Усе вищевикладене складає *мету й завдання* нашої статті.

Інформацію про дзвони Поділля знаходимо ще в “Літописі Самовидця” [7, с.114], працях Юхима Сіцінського [8; 9], Вадима Модзалевського [10], Володимира Січинського [11], Павла Жолтовського [12]. Нинішні дослідники теж пишуть про давні традиції виливання тут дзвонів, зокрема в м. Чорний Острів [13, с.191–192]. Про розповсюдження дзвонів і дзвонів на теренах Поділля свідчить усна народна творчість, народні звичаї [14; 15, с.151].

Підгрунтям оснащення церков Поділля дзвонами було їхнє місцеве виливання, а серед осередків металевого виробництва в Україні, де віддавна працювали людвисарі, називають передусім Кам'янець-Подільський. Тут виготовляли дзвони як місцеві майстри, так і приїжджі. Церковні громади краю також замовляли дзвони в інших регіонах [12, с.114, 122]. Цьому сприяло рекламування продукції дзвоноливарних заводів. Наприклад, у “Памятної книжке Подольской губернии на 1911 год” інформувалося аж про п'ять таких підприємств, що знаходилися в передмісті Немирова Штильовці [16, с.274].

Домінантою своєрідною звукового довкілля старого Кам'янця-Подільського й нині є звучання дещо пошкодженого тривалим використанням годинникового дзвона 1753 р. на міській ратуші. Оздоблений витвір художнього лиття (висота – 81 см і нижній діаметр – 118,4 см) відомого львівського людвисаря Федора (Теодора) Полянського підвішений вільно, що сприяє кращому звучанню. Цей ідіофон колись використовувався разом із меншим дзвоном того ж року виготовлення (висота без вуха – 43 см, нижній діаметр – 82 см), що нині розбитий і експонується в місцевому музеї.

Характерна роль у розповсюдженні дзвонів і дзвонінь, удосконаленні дзвонарського мистецтва належить монастирям, яких було багато на Поділлі. Якраз їхній побут потребував цілодобового регламентованого використання бил і дзвонів. У великих чернечих обителях скоріше формувалися набори дзвонів від великих благовісників до малих задзвінних. Тут, аніж деінде, ревно стежили за дотриманням уставних засад дзвонінь, сюди посилали на навчання церковнослужителів із парафій. Не випадково, що Ю.Сіцінський подає цікаві відомості з літописів і візитачій про монастирські дзвіниці й дзвони, кількість і вагу найбільших, переповідає легенди про них тощо [8].

Із часом й на сільських дзвіницях, адекватно до вжитку різних церковних ідіофонів, формувалися їхні комплекти. Прагнення їх мати відображене в проханні парафіян Михайлівської церкви с. Підпиліп'я Кам'янецького повіту до Подільського й Брацлавського єпископа (березень 1852 р.) вплинути на їхнього поміщика, аби той повернув дзвона, оскільки є “необхідність у трьох дзвонах, які рано чи пізно вони зобов'язані будуть придбати, що пов'язане через крайню бідність із великими труднощами” [17].

Відповідно до уставних норм, дзвони й дзвоніння зазивали вірних на богослуження, вистували радісне, сумне чи тривожне повідомлення. Під час Служби Божої дзвони не тільки підсилюють її врочистість, а й подають *благу вість*, позначають значущість читань богослужбових текстів, нагадують про обов'язок перед Богом і Церквою. Тому регламентовано використовуються різні за розмірами й вагою дзвони. В українському богослуженні окремі частини служби прийнято супроводжувати різними видами дзвонінь, причому в ряді випадків ці вимоги носять обов'язковий характер. Наприклад, у час виконання одного з найбільш важливих піснеспівів Літургії – на *Достойно* – б'є дзвін. Він починає звучати (причому синхронно зі словами молитви) від слів “Достойно і праведно є поклонятися Отцю, і Сину, і Святому Духу” і триває до співу “Достойно і правдиво є славити Тебе, Богородицю”. На практиці ж, благовіст до *Достойно* буває коротшим, складається з 12 ударів.

Окрім уставних дзвонінь, часом спеціальними наказами спонукали до використання дзвонів в інших випадках. Наприклад, відповідно до указу імператора Росії, було велено 13 червня 1879 р. з нагоди хрещення новонародженого Великого князя Андрія Володимировича в усіх церквах після Літургії відправити молебень “з коліносихлянням і дзвоніннями” [18, с.2]. У церковних календарях, разом із відзначенням особливостей богослужінь, позначалися ті місця в них чи дні, коли слід дзвонити. Тобто такі приписи сприяли кращій регламентації дзвонінь, підсиленню важливості свята чи дати. Наприклад, у *Календарі на 1896 рік у Подільській єпархії* відзначалося, що на Новий рік, першого числа проводиться Літургія св. Василя Великого, молебень нового року з коліносихлянням, “многолїттям” і дзвонінням (хоч далі йшлося про інші особливості богослужень протягом січня, однак про дзвоніння більше не згадувалося, тобто вони мали бути відповідно до уставних засад). Подібно в місяці лютому про дзвони не йшлося. Аж на свято Пасхи 24 березня зазначалося, що весь день б'ється в дзвони. Йшлося про них 23 квітня, коли проводився молебень мученика Олександра із дзвонінням (правда, не вказувалося, яким конкретно). Через три дні, коли мало відзначатися народження цесаревича, після літургії треба було провести молебень із дзвонінням. Мали звучати вони 6 та 25 травня в дні народжень імператора Миколи й імпера-

триці. Дзвонити слід було 22 липня в день тезоіменитства імператриці Марії Федорівни, коли після літургії проводився молебень св. Рівноапостольної Марії Магдалини. Передбачалося також весь день 21 жовтня дзвонити після літургії та подячного молебню, а в день тезоіменитства цесаревича після літургії слід було провести молебень св. Юрію із дзвонінням. Використовувалося воно й у таке ж свято імператора Миколи 6 грудня [19].

Узвичаєно повідомляти про смерть людини своєрідним “похоронним” биттям церковних дзвонів. Воно відрізнялося іншою комбінацією ритму, повільнішим темпом, своєю кількістю та тривалістю “стихів”. Таке дзвоніння сповіщало про вік і стать померлої особи. Якщо на Лемківщині характерне звучання всіх дзвонів повідомляло верховинців про смерть літньої людини, а найменший дзвін сигналізував про втрату дитини, то про вік і стать покійника на Поділлі, як і на Покутті, найбільшим дзвоном сповіщали про смерть особи чоловічої статі, а звуками середнього – жінки [20, с.97]. Так було й тоді, коли вмирав від кулі вбивці М.Леонтович. За спогадами очевидця, відразу “покликали сільського старосту, почали приходити люди, задзвонили церковні дзвони” [21, с.61].

Били у дзвони на сполох, зокрема при пожежі. Наприклад, у подільському селі Чорна при Михайлівській церкві, збудованій 1733 р., Олександр Кицькій, оклинський староста, видав 1742 р. уніатському Святомихайлівському братству дарчий напис на володіння ділянкою землі й інші права. Водночас тут ішлося, що якби хтось “не захотів гасити пожежу і не з’явився б на гривожне дзвоніння церковних дзвонів, повинен внести в ту ж кружку два злотих” [9, с.254]. Звучали дзвони під час негоди, щоб мандрівники не збивалися з дороги.

Гречне відношення подолян до таких церковних атрибутів описане в освяченні 25 липня 1904 р. дзвона в с. Голозубинці Ушицького повіту. Дзвін, що важив 103 п. 5 ф., пожертвував нотаріус м. Самари Ананій Лазаркевич, уродженець цього села. Чин освячення здійснювало 5 священників. Окропивши водою ідіофона, головний ієрей наголосив, що віднині дзвін буде закликати вірних до шанування Бога. З молитвою “Господи благослови” дзвін установили на досить високій дзвіниці й тривожне очікування більше як двох тисяч присутніх змінилося радістю [22, с.705–706].

Дані про дзвони входили важливою складовою історії кожного церковного храму, про них завжди дбали, укомплектовували їхній набір. Наприклад, у с. Зеленче на дзвіниці, що розміщала на храмі, були дзвони 1700, 1781, 1801, 1807, 1871 рр. [9, с.166]. В описі церкви парафії с. Вербка згадується, що за результатами візитації 1740 р., біля храму на стовпах висіло два дзвони, які були власністю священника (служив тут із 1728 р.). Пізніше на тій же споруді висіло п’ять неоднакових дзвонів різних років лиття: 1763, 1773, 1777, 1791 і 1808. Перший дзвін прикрашав напис: “Иванъ Придобъ сей звонъ купилъ со женою своєю Софѣєю до села Вербъки до храма. Року Божія 1763” (рік указано буквами). Для кращого збереження дзвонів і їхнього звучання 1868 р. було зведено нову дзвіницю [9, с.151].

Про високі вимоги подолян до якості звучання дзвонів свідчить відмова 1872 р. священника й парафіян церкви в с. Павлівка прийняти в ливаря Івана Семьонова з м. Немирів 30-ти пудового дзвона, бо той виявився настільки малозвучним, “що в найближчих будинках від церкви не було чути його звука і його голос із голосом нашого 11-ти пудового виявився значно глухішим” [23, с.5]. Уміння оцінити добре звучання дзвона також відбилося в переказі “Як пан дзвоном став”: “О, справді, гарний дзвін, але трохи глухо гуде” [14, с.264].

У багатьох дзвонів Поділля цікава історія. Так, у с. Степашки був дзвін із написом “Савва *pulko*”, що означає “Савва полковник” (пол. *pulkownik*). Кость Широцький визнавав жертводавцем його виготовлення відомого Саву Чалого, який після Запорізької Січі (з 1738 р.) служив у Юзефа Потоцького в Немирові полковником надвірних козаків, і за свою службу отримав від цього вельможі в користування згадане село [24]. Оскільки дзвін був невеликий (висота 56 см і нижній діаметр 50 см), без образків і просторих написів, то припускають, що фундатор дзвона спочатку використовував його для своїх потреб.

Дзвони – важливий засіб зміцнення віри, тому їх часто присилали з Польщі чи Росії. Так, у с. Боришківці Кам’янецького повіту церква була зведена коштом московського купця Володимира Конічного тому, що ця парафія найбільше потребувала храму (освячений 1 жовтня 1840 р.). Окрім фундованої утварі, було пожертвувано дзвін вагою 53 пуди [9, с.113–114]. Подібно й нині, у кам’янець-подільському храмі св. князя Олександра Невського на мурованій чотирирусній

дзвіниці милує слух подолян і їхніх гостей пожертвуваний заводом ЗІЛ (Москва) набір з одинадцяти дзвонів, виготовлених 2004 р. Вони чисто вилиті, більші, пишно прикрашені. Язика підвішені на пасах, легко хитаються. Теж іноземного походження дзвони 1992 р. виготовлення на дзвіниці катедрального костелу св. апостолів Петра і Павла. Відповідно стилю ливарні братів Фельчинських у Перемишлі, сковорідки, плечі й вали цих трьох сірувато-сріблених дзвонів шліфовані, золотистого кольору.

Дзвіниці, на яких поміщаються ці ідіофони, за уявою людей, мають бути не тільки високі, а й ще краще, коли стоять на місці прадавніх городищ та оснащені великими дзвонами, в кожен з яких аби задзвонити, “то треба сім чоловік”, щоб “голос чули аж у Карпатах”. Такі дзвони, за переказами, використовували рідко, тільки “на велику радість або на тривогу про наближення ворожих орд” [14, с.119]. Поповнення комплектів великими дзвонами спонукало будувати нові дзвіниці. Про стрімке збільшення в шостому десятиріччі XIX ст. на Поділлі будівництва дзвіниць свідчать результати вивчення тих архівних справ, що стосувалися надання дозволів на зведення споруд для дзвонів. Приміром, якщо в 1796–1854 рр. таких справ було тільки 10, то в 1855–1859 рр. – аж 41. Хоча такі факти вимагають усебічного аналізу, але приклад зросту уваги до дзвонарства в краї – безперечний.

Поліпшенню дзвонів сприяли публікації періодичних видань. Приміром, вивчення “Подольских епархиальных ведомостей” свідчить про увагу до дзвонарства. Тут ідеться не тільки про те, що “перед світанком ударить дзвін до Утрени”, чи “сумні повільні удари дзвона повідомляють... про смерть”, а й про персональну відповідальність священників за правильність дзвонів адекватно до церковного правила; змісту того чи іншого богослуження має відповідати навіть заклик до храму, коли дзвониться особливим чином [25]. З публікацій довідуємося про особливості виносу Плащаниці в Україні; відзначаються ті місця цього обряду, де разом із відповідними співами використовуються різні дзвоніння: “У всі”, “Перебирання” тощо.

Відповідно такий потужний розвій дзвонів у побуті й церковній практиці Поділля знайшов своє віддзеркалення у творчості талановитого вихідця з цього регіону України М.Леонтовича. Навіть якби він не появився на світ у роду священників, то змалку чув би різні дзвоніння, які супроводжували його все життя. Навчаючись у духовних закладах добре впорядкував свої знання щодо уставного застосування всяких дзвонів.

Кампанологи відзначають, що наслідування дзвонів часто не було свідомим задумом композиторів у плануванні творів, просто дзвонова музика так міцно ввійшла у свідомість людей, передусім музикантів, що її дія часто не осмислювалась [26, с.146]. Нині можемо тільки гадати, що з характерних прийомів гри на дзвонах, їхні співзвуччя тощо М.Леонтович із метою вирішення художніх завдань спеціально вводив у музичні твори, а що – підсвідомо (хоч у такого феномена хорової справи, яким він був, навряд чи було щось випадковим). Так, на початку твору “Козака несуть” у партії тенорів учуються удари похоронних дзвонів і цей мотив у їхньому виконанні повторюється протягом усієї композиції. Також твір “Смерть” починається квінтою, ніби одночасний удар двох дзвонів (співається закритим ротом тенорами й басами), на яку потім накладається вступ жіночих голосів.

Найбільш виразно М.Леонтович імітує удари дзвонів у частині “Достойно є” літургії св. Іоанна Златоустого для чотириголосого мішаного хору. Темп цього фрагмента, що написаний у ре мажорі, *andante* (у пізнішому варіанті Літургії *andante, sostenuto*), розмір дві чверті. Перші чотири такти розпочинаються вступом чоловічої партії “достойно є” на *piano*. Тут композитор відводить головну роль басам з усвідомленим наданням їм ролі імітування ударів великих дзвонів (розспівування складів на заліговані ре ля (низхідний рух чвертними з тоніки на домінанту); спів тенорами цих же слів на звуці ля половинними місцями утворює з басами квінту, звучання якої притаманне дзвонінням. Баси продовжують наступні шість тактів (на слова “славити Тебе”) вести свій дзвоновий рефрен уже на *pianissimo*, тобто спочатку вони виділялися, а далі передають цю місію альтам, які вступають на *mezzo piano*, підкреслюючи “Достойно є” на фоні квартового ходу басів [27, с.264] (в іншому різновиді “Літургії” на початку цієї частини в чоловіків і жінок – *forte*) [4, с.114]. Якщо перші десять тактів кожен склад розспівується басами на цих двох нотах (до слів “Богородицею”), то в 14–16 тактах відбувається поділ на вісімки й шістнадцяті. Це ще більше нагадує радісні часті удари дзвонів, що підводять до слів “Матір’ю Бога нашого”. Дещо змінений дзвоновий мотив появляється в басів перед закі-

нченням частини на словах “Дійсну Богородицю Тебе...”. Заключні акорди хору половинними нагадують помірні удари дзвонів “у всі” [27, с.264–265].

У відновленому В.Івановим більш повному другому варіанті “Літургії” М.Леонтовича, що збагатилась, окрім інших номерів, піснеспівом “Вірую”, у басовому соло в мелодекламаційній оповіді можуть вчуватися рівномірні часті удари дерев’яного била – попередника дзвона [4, с.103–108].

Одна з подальших частин – “Хваліте Господа з небес” (у ре мажорі) розпочинається на *mezzo forte* помірним співом у чоловічій партії квінтових (ре–ля) дзвоноподібних ударів чвертними. Друга половина цього фрагмента “Літургії” звучить на *forte* половинними акордами всього хору. Згадані квінтові повтори лунатимуть вісімками й чвертними в заключних частинах “Літургії” (які в її повному варіанті розділені на “Нехай буде благословеніє” та “Слава Отцю і Синові”) [4, с.123–124].

Віддавна спів колядок і щедрівок супроводжувався такими предтечами дзвонів, як дзвіночки. Хоч у тих обробках народних творів, що стосуються цього циклу обрядових пісень (“Ой посеред двору”, “Ой там за горою”, “Ой в Львові” й ін.), М.Леонтовичем спеціально не вказується про використання таких ідіофонів, але їхній супровід співу в окремих місцях, як інтерпретація нинішніх регентів, вельми доречно. Як твердять музикознавці, існує ще запис всевітньовідомого “Щедрика”, зроблений у Канаді, що повністю виконується на дзвониках.

Символічно, що на меморіальній дошці з барельєфом М.Леонтовича вагоме місце належить великому дзвону (вона прикрашає будинок на вул. Тараса Шевченка, 13, де була Кам’янець-Подільська семінарія, в якій навчався майбутній композитор). Ця меморіальна пам’ятка передає ідею – на крилах фольклорної ластівки розлітається дзвінка слава творів митця, а їхнє звучання, як удари дзвона-благівісника, сповіщають національно-культурне відродження України.

Кампанологічні студії свідчать про давнє розповсюдження дзвонів і дзвонінь на Поділлі, неабиякий розвій тут дзвонарства наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Саме тоді формувався творчий геній М.Леонтовича, що сприяло доречному відображенню в його хоровому спадку церковних дзвонінь. Їхнє відзеркалення різними засобами музичної виразності допомогло збагаченню благозвучної тканини творів, кращій реалізації художніх завдань композицій, що стало одним із чинників їхньої життєвості. *Перспективу подальших*

студій убачаємо в ретельному аналізі всіх творів митця в зазначеному аспекті, передусім його дев’яти херувимських пісень, інших духовних композицій, зокрема кантів і псалм.

1. Кіндратюк Б. Духовне здоров’я школярів і музика дзвонів: Етнопедагогічний аспект: Науково-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 270 с.
2. Працюк Б. Дзвін // Українська музична енциклопедія / Редкол. тому: А.Калениченко, А.Муха (співголови), І.Сікорська, Н.Костюк (наук. редактори), О.Кушнірук (відп. секрет.). – Т.1. – К., 2006. – С.606–607.
3. Кіндратюк Б. Дзвонарство Поділля і Микола Леонтович // Збірник наукових праць Кам’янець-Подільського державного університету. Серія педагогічна. – Вип.ХІV. – Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – С.111–114.
4. Леонтович М. Духовні хорові твори / Упорядк. та вступ. стаття В.Іванова. – К.: Муз. Україна, 1993. – 128 с.
5. Микола Леонтович. Хорові твори / Ред.-упорядник В.Кузик. – К.: Муз. Україна. – 376 с.

6. Завальнюк А. Духовна спадщина Миколи Леонтовича // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. – С.66–70.
7. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
8. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1891. – 234 с.
9. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I. Каменецкий уезд. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1895. – 611 с.
10. Модзалевський В. До історії українського ліярництва (про людвісарів та конвісарів) // Збірник секції мистецтв / Українське наукове товариство. – К., 1921. – Вип.1. – С.3–23.
11. Січинський В. Металеве виробництво // Його ж. Нариси з історії української промисловости. – Львів, 1936. – С.83–98.
12. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1973. – 132 с.
13. Бендюх В. Маловідомі сторінки історії Проскурівщини // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: ОНУМ, 2006. – С.190–193.
14. Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля / Зібр. і впорядкув. П.Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – 288 с.
15. Лозовий В. Магічні ритуали у пізньюсередньовічному Кам'янці // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія та сучасність: Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.150–152.
16. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. / Составил В.Филимонов. – Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1911.
17. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), фонд 315 (Подільська духовна консисторія), Оп.1, Спр.2680 (О возвращении из склада помещика колокола, что принадлежал Михайловской церкви с. Подфилиппа Каменецкого уезда). 14.03. 1852 – 30.06. 1852. – арк.2–2 зв.
18. ДАХМО, Ф.315, оп.1, спр.9055 (О порядке проведенной церковной службы по церквах епархии, о крещении князя Андрея Владимировича). 23.06. 1879. – 8 арк.
19. Особенности церковного богослужения в 1896 году // Календарь Подольской епархии на 1896 год / Под ред. свящ. Е.Сецинского. Каменец-Подольский, 1895. – С.17–22.
20. Лемківщина: У 2-х т. / Ред. кол. С.Павлюк, Ю.Гошко, Р.Кирчів та інші. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т.2: Духовна культура. – 422 с.
21. Іванов В. Слідами трагічних подій // Український музичний архів: Документи і матеріали з історії української музичної культури / Упорядкув. та загал. ред. М.Степаненка. – К., 1999. – Вип.2. – С.61.
22. А.Б. Освящение колокола в с. Голозубинцах Ушицкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1904. – №32. – Ч. неофиц. – С.705–706.
23. ДАХМО, Ф.315, оп.1, спр.10320 (О споре колокольного мастера м. Немирова Семёнова Ивана со священником церкви с. Павловки Цапукевичем о неустойке договора). 06.03. 1872 – 2012. 1873). – арк.5.
24. Широцький К. Дзвін Сави Чалого // Записки НТШ, т.CIV. – 1911. – С.174–176.
25. Об утверждении инструкции настоятелям церквей: Определение Святейшего Синода от 8 мая – 4 июня 1901 года за №1829 // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – №32. Ч. офиц. – С.537–544.
26. Arro E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung // Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas. – Wiesbaden: Steiner, 1977. – S.77–159.
27. Леонтович М. Літургія св. І. Златоустого (За рукописом 1920 р.) // Микола Леонтович. Хорові твори / Ред.-упорядник В.Кузик. – К.: Муз. Україна, 2005. – С.240–274.

The development of bell-work in Podillya at the end of XIX – the beginning of XX century, when was formed Leontovychs' art mind, assisted to further development of bell-rings. Their performings by various ways of music expression helped to better realization of artistic tasks of melody, which became one of the method of their way of living.

Key words: Podillya, bells, functions of bell-rings, church regulation, prayers, way of life, composers, Mykola Leontovych, singing, musical works.